

A. Molnár Ferenc

A korai magyar írásbeliségről, a legkorábbi magyar szövegekről*

A magyarságnak ugyan már a honfoglalás (896) előtt szintén volt írásbelisége, a rovásírás; ennek azonban a használata — már technikájánál fogva is (fába kellett róni vagy kőbe vésné) — csak szűkebb körű lehetett, és rövidebb szövegekre korlátozódhatott. A honfoglalás előtti időkbe sem nyúlhatott be mélyen, s még később is formálódott. Alapjait török népektől vehettük át, de ma ismert formájában egy-két betű a görög, illetve a glagolita ábécéből való. Több, rovásírással írt rövid középkori emlékün is van, főleg a Székelyföldről. Az a nem szakemberek által magánkönyvkiadásokban is terjesztett vélekedés, miszerint a magyarság nagy mennyiségű rovásírásos anyaggal, rovásírásos botokból álló „könyvtárakkal” rendelkezett volna, amiket a kereszténység felvételekor meg kellett semmisíteni, megbízhatatlan forrásokon alapuló, az újabb időkben terjedő tévtan. (Sajnos, a magyar nyelv eredetére, történetére, jellegzetességeire vonatkozóan is sok szakszerűtlen nézet kering.)

A magyarság életében az írásbeliség viszonylag nagyobb méretű, rendszeresebb használata a honfoglalás után, a magyar állam megalapításával kezdődött, amikor is népünk fölvette a kereszténységet és betagozódtott a feudális rendszerű európai államok közé. Az írásbeliség nyelve ekkor Európa-szerte a latin, ez az államnak és az egyháznak is a hivatalos nyelve. Az írástudók pedig egyházi emberek, kezdetben főleg külföldiek. A lakosság azonban természetesen mindenütt a nemzeti nyelveket beszélte, így Magyarországon általában a magyart, amelynek ekkor — a finnugor, illetve az ugor alapnyelvből való kiválása után — már mintegy 1500—2000 éves önálló múltja volt. A hittérítés is nyilvánvalóan csak anyanyelven folyhatott, a főleg latin nyelvű vallásos szövegeket, az egyházi tanítást, azok lényegét magyarul kellett megértetni, elfogadtatni és gyakoroltatni a lakossággal. A kereszténység terjedésével a papság száma is gyarapodott, s jó részük már hamar a magyarok közül került ki. Sok pap, főleg a falusi papok közül azonban a (korai) Árpád-korban (896–1301) még keveset vagy alig tudott latinul, és írni is nehezen. A legfontosabb egyházi tanításokat (miatyánk, hiszekegy, a tízparancsolat rövidebb formája stb.) kívülről magyarul (is) megtanulták, s szóban adták tovább híveiknek, akik azt szintén szóban, hallás útján tanulták meg. Annak a nyoma, hogy általában az írásbeliség, s egyben a mai, a „szorosabb” értelemben vett tanulás nyelve ekkor nálunk is a latin volt, a szóbeliségé pedig az anyanyelv, mai nyelvünkben szintén megmaradt. A *deák* ~ *diák* szó korábban, valamint ma egyaránt jelenthet tanulót, írástudót (*íródeák*), és a latin nyelvre szintén vonatkozhat (*deák betű*, *deák nyelv*). *Magyaráz* szavunk viszont a *magyar* szóból alakult *-á* raggal és *-z* képzővel, s korai nyelvemlékeinkben többnyire az is a jelentése, hogy 'magyarra fordít'. Még az 1526-ból való Székelyudvarhelyi kódexben is ezt írják az *ámen* szóról: „Ez képpen *magyaráztatik*. ha mondanád bizonyval, Avagy híven, Avagy úgy legyen”. (Az átírást itt és a későbbiekben kissé modernizáltam, de az eredeti hangalak visszaadására törekedtem.) Vagy érdekes, hogy a XVI. század első feléből való Kazinczy-kódex azon csodálkozik, egy ifjú, Szent Anna tisztelője „Megtanulá, jóllehet ne tudna diákul, imez három nevet megírnia: Jézus, Mária, Anna”. A latin eredetiben itt ez áll: „licet omnino illiteratus esset”. Tehát a latin nem tudása egyenlő az írástudatlansággal, s az nagyon meglepő, hogy valaki, bár nem tud latinul, három nevet magyarul le tud írni. A papság s a szerzetesek a latint a liturgiában természetesen szóban ugyancsak használták, s ebből valamit a hívek, a hívek egy része is megtanult.

Noha a magyar nyelvű egyházi tevékenység szinte teljesen szóban folyt, már hamar kialakult mellé egy csekély, de később majd egyre erősödő magyar nyelvű írásos háttér is. Az

anyanyelvi prédikálást, magyarázatot segítő sokszor glosszákat írtak a latin szöveghez: egy-egy szó, kifejezés magyar nyelvű megfelelőjét. Az úgynevezett Gyulafehérvári sorok (GyS.; 1310 körül) pedig például nem más, mint egy rövid latin prédikációvázlat magyar fordítása. Legkorábbi szövegméltunk, az 1200 előttről való Halotti beszéd (HB.) temetésekkor hangzott el, első ismert versünk, az Ómagyar Mária-siralom (ÓMS) (magán)áhitatosság célját szolgálta, vagy passió-előadás része lehetett. A hiányosan, szétszabdaltan fennmaradt Königsbergi töredék és szalagjai (KTSz) pedig egy Szűz Máriát dicsőítő szöveg (ének) a XIV. század közepéről, de az eredetije a XIII. századból való lehet. Fontos megemlítenünk, hogy a magyar nyelvű írásbeliség emlékei közé tartoznak például a latin nyelvű oklevelekben elszórtan leírt magyar személy- és földrajzi nevek is. Ilyen oklevélből az Árpád-kor végéig (1301) már több ezret ismerünk. Legnevezetesebb közöttük a tihanyi apátság 1055-ben kelt alapító levele, amiben 58 magyar község található, néhányuk toldalékkal, illetve nyelvtani szerkezetben (pl. *holmodi rea* 'halmocskáig').

Ha egyszer az írásbeliség nyelve általában a latin, érthető, hogy a magyar nyelv leírására is — sok más európai nyelvhez hasonlóan — a latin ábécét, a latin betűsort használták. Ebben a két nyelvben is sok a lényegében azonos hang, probléma jószerivel akkor adódott, ha olyan hangot kellett a magyarban jelölni, ami nem volt meg a latinban, tehát ott betűjele sem lehetett. Ilyenkor egy, a magyar hanghoz közel álló latin hang betűjelét használták, vagy később majd mellékjeleket alkalmaztak. A magyarban meglévő, de a latinból hiányzó *ü* és *ű* hangot például az *u* jelével (*u*, *v*, *w*) írták, amit később még mellékjellel, ékezettel is elláthattak, s az említett betűk egyébként még a *β* (*v*) hangot is jelölhették.

Visszatérve első szövegméltunkra, azt látjuk, hogy az Árpád-korból vagy három-négy maradt fenn. Később ugyan ezeknek a száma egyre nő, s a XIV—XV. századból már könyvméretű kézzel írott szövegeink is vannak: magyar kódexek, amelyekből a XVI. század első harmadáig, főleg a XVI. század első évtizedeiből, közel ötven maradt fenn. S a rövidebb világi szövegek (levelek, nyugták stb.) és a szójegyzékek száma sem csekély már ekkor. Felmerül azonban a kérdés: valóban (csak) ilyen mennyiségű lehetett a korai, az Árpád-kori magyar írásbeliség? A válasz erre a kérdésre: nem. Közvetett módon ugyanis bizonyítani tudjuk, hogy noha az írásbeliségben igen erősen a latin dominált, a magyar nyelvű írásgyakorlat mégis messze nagyobb lehetett, mint ahogy az a fennmaradt szövegméltunkok számából első látásra következne. Erről a kérdéstről némileg bővebben szólók.

Ismeretes, hogy az idők folyamán igen sok régi könyv, kézirat elveszett. Az Árpád-korból például összesen két misekönyv maradt fenn, és az egyikbe, a Pray-kódexbe írták be a Halotti beszédet. Nyilván sokkal több misekönyvünk volt, s ha több maradt volna meg, nagyobb lenne az esély arra, hogy a latin szöveg mellett netán egy-egy rövid(ebb) magyar szöveget is találunk. Még később, a nyomtatás elterjedése utáni időből is sok könyvről csak onnan tudunk, hogy valaki korábban bibliográfiailag leírta őket, vagy említést tett róluk (pl. Mélius Juhász Péter Újszövetség-fordítása). Az első teljes épségben fennmaradt protestáns énekeskönyv egy példányának az előkerülése is érdekes történet. Újfalvi Imre 1602-ben Debrecenben megjelent énekeskönyve előszavában említi, hogy „Huszár Gál bocsátott ki isteni dicséreteket és psalmusokat, azok közül válogatottakat, melyek a jámbor atyafiaktól szereztettek anno 1560. in octavo...”. Ezt azonban nem ismertük, mind addig, amíg Borsa Gedeon a régi magyarországi nyomtatványokat kutatva Stuttgartban a Württembergische Landesbibliothekban nem talált belőle egy teljesen ép példányt. A német földre került magyar énekeskönyvet nyilván nem használták, ezért maradt meg, sőt a könyvtári katalógusban is olyan röviden és hanyagul vették fel, hogy a négy sorba írt címből csak az utolsót (az utolsó szó nagy részét) írták le: „A' Keresztyéni | Gyülekezetben | valo isteni di- | cherec” helyett csak a Cherec szótöredéket. S Borsa szakértelmére volt szükség ahhoz, hogy ebből a szótöredékből felismerje, megsejtse az említett könyv címét, s a könyvtárból megtekintésre

kikérje, hogy aztán 1983-ban fakszimilében és bevezető tanulmánnyal ki is adja. A kéziratok, korai nyomtatványok nem csak elveszhetnek, hanem el is használódhattak. Az Ómagyar Mária-siralom egyik hasábjára már alig olvasható. Mint Vizkelety András valószínűsítette, annak idején a Siralom egy kis kódex utolsó lapján lehetett, s amikor kézben tartották, a megfelelő helyen az ujjak koptathatták le a betűket. Sok kódexünk, kéziratunk is a használatból lett hiányossá. Például Árpád-házi Szent Margitnak, IV. Béla király leányának az életét, csodáit leíró Margit-legendának (1510) sem véletlenül a kinyitáskor leggyakrabban forgatott eleje hiányzik.

Legkorábbi szövegemlékeinket (pl. HB., ÓMS., KTSz., GyS.) mind vagy a magyar nyelvterület szélein (Pozsony /Bratislava/, Gyulafehérvár /Alba Iulia/) vagy külföldön (Észak-Olaszország /ÓMS/, Königsberg) találták meg. Pedig nyilvánvaló, hogy a központi területeken (pl. Buda, Esztergom, Székesfehérvár) többen írhattak magyarul, csak ezek jobban ki voltak téve a háborús pusztításoknak, illetve itt a magyar szöveget is tartalmazó kéziratokat intenzívebben használták.

A legtöbb kéziratunk, legkorábbi szövegemlékeink is általában másolatok. Annak idején ez volt a sokszorosítás módja. A tipikus másolási hibák, íráshibák (pl. HB.: *feye* 'feje' helyett *fe e*; a *halala* 'halála' helyett nemegy XVI. századi kódexben többször előforduló *hala*) is mutatják a legtöbb kézirat másolat voltát. A fennmaradtak mellett tehát kellett lenni eredeti példányoknak, illetve általában több másolatnak is. Ráskay Lea, egy Margit-szigeti domonkos apáca 1510-ben két kódexet, a Példák könyvét és a Szent Margit életéről szóló Margit-legendát párhuzamosan másolta. Ezt onnan tudjuk, hogy a Példák könyvébe véletlenül beírta a Margit-legendát egy lapját. A PéldK. 46. lapjának az alján pedig megjegyezte: „ezt irtak vrnak eztendőében. ezer ötszát tíz esztendőben. Ezen esztendőben kezdték csinálni, boltozni az egyházbéli (= a templombeli) sanctuariumot”.

S most egy kis, részbeni kitérőt tennék. A fennmaradt csekély számú nyelvemlék mögött természetesen kiterjedt szóbeliség áll, amely a korabeli egyházi latin nyelvből táplálkozik, de a magyar nyelv egyházi gyakorlatában is formálódik. S mivel ez az egyházi nyelvhasználat formulákat, sajátos kifejezéseket és szóhasználatot is tartalmazott, amelyek a nemzeti nyelvekbe is átmentek, illetve azokban párhuzamos alakok is kiformalódhattak, e ponton – a nyelvrokonságtól függetlenül – a magyar és a finn nyelv között is lehetnek olyan egyezések, amelyeket illusztrálásként az oktatásban is fel lehet használni, vagy esetenként íráshibát tartalmazó szöveg értelmezésében is. Ilyen esetekre hoztam néhány példát az MSFOu. 228-ban 1998-ban megjelent Rinnakaisuuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa című cikkemben, amelyek közül egyet most még kiegészítek. A magyar filológia legvitatottabb mondata a HB.-ben fordul elő, és a következő: „Haraguvék Isten, és vetevé út [Ádámot] ez munkás [= gyötrelmes] világbelé és lön halálnék és pukulnek feze (feze) es mend ű nemenek”. Szóltam róla, hogy a *halálnék és pukulnek* itt szinonimákból álló szópár, paratagma, s a *pokol* szónak e helyütt nem az általánosan ismert 'infernus, helvetti' a jelentése, hanem a 'holtak hazája, Tuonela', vö. héber Seol, görög Hades', tulajdonképpen csak a *halál* szó jelentését erősíti. Hasonló szerkezetre más nyelvekben, a finnben is vannak adatok: „Mine wscon/ ette Jesus Christus minun welieni/ompi Coleman ylesnosnut/ minun wanhurcaudhen tehden / ia on minun hyvexeni sen coleman / ia heluetin fangixi ottanut (Rukouskirja, MAT I: 848; ks. vielä Käsikirja, MAT III: 70). Vertaa Huberinus 1535: „Ich gleub, das Christus Jhesus mein bruder, vom tod sey erstanden vmb meiner gerechtigkeit willen, vnd habe mir den tod vnd die hell gefangen genomen” (Gumerus: Mikael Agricolan rukouskirja ja sen lähteet). A *feze* pedig, mint kifejtettem és számos adattal valószínűsítettem, íráshiba lehet *feye* 'feje, kezdete' sijasta, jolloin lause olisi tulkittava seuraavasti: Jumala vihastui ja heitti hänet (Aatamin) tähän *kurjaan Maailaan, ja hänestä sai alkunsa kuolema ja*

tuonela ja myös hänen koko sukunsa. A feye → *feze* íráshiba lehetősége egyébként már a HB. első közlőjének Sajnovics Jánosnak és/vagy Faludi Ferencnek is eszébe jutott, a szóhoz ugyanis a Demonstratióban a következő lábjegyzetet fűzték: „Quidam legunt Feje caput, fons, origo”. Az ő véleményükkel azonban később különösebben nem foglalkoztak, talán azért sem, mert egyébként az egész mondatot részben rosszul értelmezték. Ugyanakkor a régi magyar egyházi szövegekben is több példát lehet hozni arra, hogy Krisztust, a második, az új Ádámot például a feltámadás vagy az egyház fejének, valamint Szűz Máriát minden jó fejének, forrásának nevezik, s a *fej* szónak általában is van 'kezdet, forrás, ok' jelentése, lásd például: KomjátiSzPál 326: „és ű [Krisztus] az anyaszentegyház testének *feje*, ki az feltámadásnak *első feje (kezdet)*” (l. 1Kol. 1,18; a latinban: qui est principium) stb. Szent Ágoston pedig a 71. zsoltár magyarázatában ezt írja: „Adam qui fuit *caput mortis nostrae*, et Christi qui est *caput salutis nostrae*”. Arra is idézhetünk egy-két példát, hogy azt, miszerint Ádám az ő nemének a feje, ősapja, paratagmával: fejezik ki: 1682: „Ádám ... *Feje és Gyökere* volt az egész emberi nemzettségnek: azért valami jó néki adatott, miénk is volt az; és valami jót el vesztett, mi tőlünk is éppen [= teljesen] elveszett az”, Róm. 5.12. (Csúzi C. Jakab: Edom ostora); 1683: „Isten ... Ádámnak, mint az egész emberi nemzetnek *fejének s törzsökének* engedetlenségét minden ő tőle rendes származás által született embereknek tulajdonítja ... ő benne, mint *gyökérben s főben* az egész emberi természet benne volt” (Szatmárnémeti Mihály: Halotti centúria...). Általában a 'kezdet' jelentést főleg az egyházi nyelvhasználatban gyakran fejezték ki, nyomósították paratagmával, szinonimahalmozással: Czech kódex 18: „O, Uram Jézus Krisztus ... vigasztalásnak és mérhetetlen kegyelmességnek *kútfeje [= forrása] és eredeti*” (eredete); „Humilitas est *mater et origo* omnium virtutum” (Temesvári Pelbárt: Pomerium); 1548: „The *wel and heade*, out of which al these euylle do spring is original synne” (Cranmer Catech 206b: OxfEngDict., *head* alatt). S a Hamlet második felvonásának második jelentében például Claudius, a király így tudósítja a királynét arról, hogy Polonius szerint megtalálták Hamlet búskomorságának az okát: „He tells me, my sweet queen, that he hath found | The *head and source* of all your son's distemper”. S most jöjjön néhány példa a Vanhan kirjasuomen sanakirjaból véve: „A I 787: Perkelehesta ioca on caicen pahudhen *alcu, iuri, ia lehde*; Finno 1615a 280 O Herra Jesu Christe – joca caicken hyvydhen *alcu ja juuri* olet; AS 1674A2a tämä Jumalan hallitus on se ainoa *juuri ja Pää* sijhen Autuusseen”. Ezt a kérdést tárgyalva a Legkorábbi magyar szövegemlékek című könyvemben főleg a magyarból, valamint a latinból még igen sok hasonló példát hoztam. Köztük a finn adatok — ha távolabbról is — szintén támogatták, hogy a Halotti beszéd idézett helyén ugyancsak számoljunk paratagma használatával, az pedig, hogy ilyenek 'kezdet, eredet' jelentésben gyakoriak és a *fej* szóval is alakulhatnak, megerősítik a HB.-ben feltett *feye* → *feze* íráshibát. S egyben a HB. másolat voltát, tehát több, ez esetben legalább két példányban való hajdani létezését. Egy *feye* → *feze* íráshiba természetesen paleográfiai oldalról szintén feltehető, *y* és *z* összetévesztésére kódexeinkben is nemegy adat van.

Korai fennmaradt szövegemlékeinknek olyan jó a stílusa, viszonylag kiforrott a helyesírása, hogy ezek feltétlenül előzményekre mutatnak. A Halotti beszéd jó magyarsága, helyesírása és egészen kiváló szövegtagolása, „központozása” kizárja, hogy ez első próbálkozás legyen. Mint ahogyan a sok hibával másolt, de költőileg magas színvonalú Ómagyar Mária-siralom előtt is kellett születnie leírt magyar verseknek. Elsőre, minden gyakorlat nélkül még latin mintára és a magyar szóbeli költészet hagyományaira támaszkodva sem írhattak volna ilyen szép költeményt, s benne Jézusról például ilyen sorokat: „Világ világa, / Virágnak virága, / Keserűen kinzatul, / Vas szegekkel veretül”.

Ritkán idegen nyelvű szövegekből is következtethetünk hajdani magyar szöveg meglétére. A délszláv nyelvekben (horvát, szerb, bolgár) néhány olyan, a XIV—XVI.

századból származó Trója-regény van, amelyekről Hadrovics László szellemes érveléssel bizonyította be: a trójai történet egy latinból fordított, a XIII. század első feléből való magyar szövegére, azok másolataira mennek vissza. A latin szöveg Magyarországon már korábban ismert lehetett. III. Béla király (1172–1196) névtelen jegyzője, Anonymus is említi a *Gesta Hungarorum*, előszavában, hogy latinul megírta a trójai történetet. A szláv szövegek magyarból való fordítására az mutat, hogy hungarizmusok vannak bennük: számnév után sokszor egyes számot használnak ('háromszáz vitéz'), a rangot, címet jelentő szót a személynév után teszik ('Akhilleusz úr') stb. S a trójai falóról pedig például azt írják, hogy üvegből volt, ami az 'üres' jelentésű régi magyar *üreg* szó félreolvasásával és félrefordításával magyarázható. Mivel azonban ez a félreértés valamennyi szláv szövegben előfordul, nyilván már valamelyik magyar másoló elkövette az *üreg* → *üveg* elírást. Még érdekesebb, hogy amikor Akhilleuszt az őt féltő édesanyja a trójai háború miatt lányruhába öltöztetve egy szigeten rejti el, a szláv szövegek szerint a leleményes Odüsszeusz ott majd az „apácák” között talál rá. Itt meg az történhetett, hogy a szláv fordító, mint a többi tévedés szintén mutatja, nem tudott elég jól magyarul, s a *barát*-nak a magyarban csak a 'szerzetes' jelentését ismerte, a szövegben pedig a régi magyar *leánybarát* 'barátnő' szó állt. A *barát* 'szerzetes' mellé így következtette ki a fordító a *leánybarát*-nak az 'apáca' értelmét. Akhilleusz ugyanis, mint a történet más változataiból is tudjuk — amikor Odüsszeusz rátalált és leleplezte, hogy a trójai háborúba elhívja —, lányruhában a sziget királyának a leányaival, az ottani „barátnőivel” volt együtt. S az Odüsszeusz hozta ajándékok közül az igazi lányok rögtön a ruhák és a gyöngyök iránt kezdtek érdeklődni, az álruhás Achilles azonban nem tudta a szemét levenni egy felfegyverzett lóról.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a fennmaradt kevés korai magyar szövegmélt jóval gazdagabb magyar nyelvű írásosságot takar, mint amit pusztán az emlékek száma alapján rekonstruálhatnánk. Ez a korabeli Közép-Kelet-Európában sajátos szint képviselt, és az elsők között volt, noha kezdetben nyilván eredeti állapotában is elég csekély mértékű volt.

Szakirodalom

- Bárczi Géza—Benkő Loránd—Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Szerk. Benkő Loránd. Budapest, 1967. (és a további kiadások)
- Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Budapest, 1955. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 89. szám)
- Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. (reprint: 1988)
- Kiss Jenő — Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest, 2003.
- Korompay Klára: Nyelvtörténet és iskola. In: Szemlélet—tananyag—módszer. Szerk. Fülöp Lajos. Budapest., 1987. 133—145.
- A. Molnár Ferenc: Rinnakaisuuksia suomen ja unkarin kielihistorian tutkimuksessa. MSFOu. 228. Helsinki 1998. 336–340. (Ünnepi könyv Seppo Suhonen hatvanadik születésnapjára)
- A. Molnár Ferenc: Milyen lehetett a magyar nyelvű írásbeliség az Árpád-korban? Nyelvünk és Kultúránk 2001/4: 96–99.
- A. Molnár Ferenc: A legkorábbi magyar szövegméltékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. Debrecen, 2005 [2006]. (ΑΓΑΘΑ XVII. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8.
- Vizkelety András: „Világ világa, virágnak virága ...” [Ómagyar Mária-siralom]. Budapest, 1986.